

Els Pirineus Orientals: una zona de pas en el període de transició a l'edat del ferro (1678-1450 ane / 1200-600 BC)

Per Enriqueta Pons i Brun^(*)

Resum

No es coneix cap unitat cultural als Pirineus a l'època protohistòrica, però sí que hi ha hagut un particularisme molt lligat a l'estretor de les valls amb els seus infatigables prats i amb la timidesa dels petits camps conreats. L'ocupació humana es va ubicar especialment als marges i el massís pirinenc va funcionar més com a passadís que com a barrera. En aquest treball no solucionarem les procedències de certes tècniques, matèries o artefactes nous que es documenten en la carena pirinenca, una tasca feixuga i complexa, sinó de l'ús que se'n va fer de les vies tradicionals internacionals –terrestres o marítimes– i que tingueren com a protagonisme els Pirineus. Aquests, més que una barrera, s'han comportat com una columna vertebral, la qual amb més o menys marge han intervingut dins del possible en la intercomunicació i relació de les poblacions que es varen establir en el període de transició de l'edat del bronze a l'edat del ferro.

Paraules clau

Pirineus, protohistòria, vies comercials, frontera, mercats

Abstract

No cultural unit is known in the Pyrenees during the protohistoric period, but there is one particularity very much related to the narrowness of the valleys with their tireless meadows and with the shyness of small crop fields. Human occupation was situated especially on the margins and the Pyrenees range functioned more as a corridor than as a barrier. Here we do not study the origin of certain new techniques, material or artefacts which are documented on the crest line of the Pyrenees, a slow and complex task, but the use of traditional international routes –land or maritime– in which the Pyrenees played a special role. These, more than a barrier, functioned as a backbone which, within its possibilities, intervened in the inter-communication and relations of the people who settled there in the transition period from the Bronze to the Iron Age.

Keywords

Pyrenees, protohistory, commercial routes, border, markets

* MAC de Girona.

DOI: 10.2436/20.8010.01.75
IEE, Figueres, (2011), p. 115-140

INTRODUCCIÓ

Malauradament molts dels estudis arqueològics relacionats amb els vessants dels Pirineus segueixen encara, segons la seva pertinença nacional, camins diferents, i moltes vegades s'han ignorat mútuament.⁽¹⁾ Podem entendre que el territori pirinenc és una zona inhòspita per l'hàbitat, i quasi sempre ha estat considerat com una barrera natural i també política. Si bé algunes vegades han servit d'obstacle i han marcat diferències, d'altres han estat zones de pas, precisament a través dels seus passadissos remarcats per les nombroses valls que els travessen; aquestes són les que han facilitat els camins per a les principals mobilitats humanes, camins de nord a sud i viceversa, i que han comunicat el continent amb la península, la qual cosa ha facilitat especialment la circulació de persones i de mercaderies; aquests moviments també varen facilitar les agrestes comunicacions que es devien produir de l'est a l'oest, camins transversals i esbiaixats, i que relacionarien els dos mars (Pons 1995).

Els Pirineus han estat freqüentats des d'antic i alguns treballs històrics han evidenciat l'existència de moltes similituds en l'adopció de l'hàbitat, en les estructures d'enterrament i en l'ús dels sistemes econòmics productius, i especialment en la introducció i distribució d'objectes i artefactes de matèries i tècniques noves i de procedències diverses, algunes molt llunyanes, que es troben a les dues bandes dels Pirineus, des de la Bascònia fins al cap de Creus, i de l'Erau a l'Ebre (Déchelette 1909; Guilaine 1972; Mohen 1980; Gascó 1990; Pons 2003 i Pons 1995; 2005; Lopez-Pons 1995).⁽²⁾ En aquest període, a principis del primer mil·lenni aC, té lloc als dos vessants pirinencs un canvi funerari important –de la inhumació es passa a la incineració– i en aquesta transformació sociopolítica comencem a preveure per primer cop grups territorials o unitats culturals, alguns dels quals es donen en els dos vessants (Guilaine 1972, Janin 1994; Bertranpetit & Vives 1995;⁽³⁾ López & Pons 1995; Ruiz Zapatero 1995; Pons 1996-1997; Dedet 2004).

1. Un estudi de recerca recent, realitzat al sud-oest francès sobre les pràctiques funeràries a la primera edat del ferro (M-V. Bilbao 2005, 2006), fa una anàlisi comparativa d'una part i altra dels Pirineus, i es troba que hi ha dues històries força diferents davant de la documentació de fets i artefactes similars. La tesi, tot i remarcar aquestes discrepàncies, tampoc intenta resoldre el problema.
2. Cal afegir que els Col·loquis internacionals d'Arqueologia de Puigcerdà, que se celebren des de l'any 1975 fins ara, han intentat des de sempre discutir temes de l'antiguitat amb la intervenció per igual dels dos vessants dels Pirineus Orientals. La participació és majoritària pel vessant català i també és per aquest cantó on hi ha hagut més intents d'unificar les dues bandes, però a causa de la frontera política encara estem molt distants per poder treballar junts, o d'estar disposats que estem davant de fets molt semblants.
3. Molt rellevant va ser la trobada de l'any 1995, a Andorra, de diferents centres relacionats amb les cultures pirinenques sobre el passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària.

Ja des d'antic, les poblacions pirenaïques properes a zones planes i costaneres estaven relacionades entre sí per l'activitat pastorívola i transhumant, i aquestes mobilitats eren molt més marcades en els extrems dels Pirineus, tant de la costa mediterrània com de l'atlàntica. Al llarg de tota l'edat del bronze l'hàbitat és molt precari, pràcticament és cavernícola, s'utilitza tota la gamma subterrània –coves, abrics i baumes– per a usos múltiples –magatzems, reserves de cereals, refugi d'animals, abric i enterrament–, però cap a principis del primer mil·lenni comencem a trobar algunes aglomeracions importants, com és el cas de Llo, a la Cerdanya francesa, i als Pirineus Orientals (Campmajó 1980). A l'Empordà, l'hàbitat que coneixem del bronze final té més preferències a la plana, vora la costa i els aiguamolls, com són els casos de l'entorn d'Empúries i de Torroella de Montgrí, tot i que no hem d'oblidar que les zones del litoral empordanès estaven cobertes de llacunes i aiguamolls (Esteba, Pons 1999; Santos 2002; Pons 2008), encara que és probable que algun dia es puguin documentar aglomeracions en els marges pirinencs; ens ho indiquen les vastes necròpolis d'incineració d'Agullana, Espolla o el Port de la Selva.⁽⁴⁾

Si comparem els dos vessants dels Pirineus Orientals trobarem moltes més similituds culturals, mentre que a les de la zona central de la carena hi trobarem més discordàncies; potser mal conegudes o potser aquesta zona central, per feréstega, ha ocasionat més impediments entre l'est i l'oest, que la mateixa adversitat de la carena.

LA CONFIGURACIÓ GEOGRÀFICA DE L'EMPORDÀ

La plana de l'Empordà és una depressió litoral que es troba sota el vessant sud dels Pirineus Orientals, dins un territori que conté dos factors geogràfics que l'han marcada: la costa i els Pirineus; amb el vessant nord es comunica per la costa mediterrània i per les nombroses valls que circulen per l'interior i que han format passadissos de fàcil accés; això i la formació deltaica de la plana li han donat de sempre una certa unitat gràcies a la facilitat de comunicació a través de les vies de circulació efectives de cada

4. És just parlar aquí de la gran aglomeració humana que s'estableix a Can Roqueta-Sabadell en el Vallès Occidental a la Catalunya central, en el segon i primer mil·lenni, un lloc sembla més que atractiu per molts esdeveniments que passen a l'altra banda de la cadena pirinenca. A la zona emporitana, hi trobem moltes similituds relacionades amb el comerç indígena del golf de Lleó i els comerciants mediterranis (López Cachero 2006; Carlús *et al.* 2007).

època; aquestes vies marítima i pirinenca han afavorit el contacte entre poblacions d'ambdues bandes, així com la mobilitat humana i animal, mitjançant la migració, la pastura i la transhumància, sens menysprear els camins que han marcat els principals rius que la travessen –la Muga, el Fluvià i el Ter– els quals també han col·laborat en la seva consolidació; aquests rius empordanesos han servit també per contactar amb les planes de la Selva, Maresme, Vic i fins i tot amb els Pirineus Centrals. Aquests factors geogràfics i humans juntament amb un canvi climàtic important –del Subboreal al Subatlàntic–⁽⁵⁾ seran uns dels causants dels grans trasbalsaments humans promoguts per les migracions continentals europees per un cantó i pels contactes comercials de les poblacions marineres per l'altre, donant l'important canvi cultural que va tenir lloc en el període de transició a l'edat del ferro (Pons 2008).

LES VIES TRADICIONALS

A mitjan del II mil·lenni, les poblacions establertes a banda i banda dels Pirineus Orientals (NE de la península Ibèrica i SE de França) mantenien cultures molt ancorades, amb un fons homogeni i sense un compromís territorial; les petites aglomeracions conegudes, més mogudes que sedentàries van replegant esporàdicament algunes de les modes que arriben de l'Europa central, de l'Atlàntic, de l'est de França o del golf de Lleó, fins i tot del nord-est d'Itàlia. Les petites agrupacions que coneixem viuen i enterren en coves, o en petites cabanes i mantenen unes relacions que no van més enllà dels contactes interregionals. Això queda constatat per la presència d'artefactes similars que es troben dispersos a ambdues bandes dels Pirineus.

A partir d'una data que se situa entre el 1679-1450 cal. AC (en plena edat del bronze) observem la presència contínua d'objectes, eines i recipients nous de procedències diverses, un fenomen desconegut fins llavors (Pons 2003). A més a les darreries del II mil·lenni es documenta el canvi climàtic

5. El període Subatlàntic ens porta a unes condicions més fresques i humides que afavorirà el paisatge, l'agricultura, amb l'augment de terres per als cultius i la formació dels prats per a la ramaderia, factors econòmics que afavoriran l'estabilitat dels vilatges. La reculada de boscos –suredes, fagedes i rouredes– vers les muntanyes afavorirà l'augment de prats per als ramats i de terres de cultiu per a l'agricultura (nous cereals; alternança de cereals / lleguminoses; excedents de cereals, etc.). Augmenta l'estabilitat dels vilatges i l'especialització productiva de l'animal domèstic. Ja dins de l'edat del ferro serà notòria la presència constant de mercaders mediterranis tot i l'escampament d'aiguamolls, que es trobaven ben segur en un procés de dessecació important.

subboreal-subatlàntic, així com la instal·lació de noves agrupacions humanes portadores a la vegada d'altres costums i noves tecnologies socioeconòmiques, i a tenor del que veurem poc després utilitzaven un nou ritual per enterrar els seus morts: la incineració.

Pensem que ja és hora de parlar d'algunes vies importants de circulació, vies probablement internacionals: una d'elles seria la via dels Pirineus que connectaria amb els dos vessants –mobilitats de nord a sud i viceversa– a la vegada que amb mogudes d'est a oest i viceversa connectaria amb els dos mars; una altra via internacional que comença a activar-se de forma intensa és la marítima, que connectarà amb les poblacions indígenes costaneres i marineres del Pròxim Orient fins a les costes de la península Ibèrica i del golf de Lleó, i en aquest racó de la Mediterrània occidental es formarà un original centre productor-receptor força independent del sistema econòmic mundial. De tot plegat depenia la supervivència de la població situada en aquest extrem occidental de la Mediterrània (Pons 1984 i 1994).

La via dels Pirineus

La ruta transversal transpirinenca i les possibles variants paral·leles a la carena muntanyenca –vies Auda-Garona; Ebre-Segre-Garona– és una via antiga. L'intercanvi d'objectes isolats típic entre caps de grup procedents del món atlàntic i del golf de Lleó està documentat des de l'edat del bronze inicial pel comerç de l'ambre, de la pasta vítria i de l'estany, encara que és molt difícil saber-ne la propietat d'aquests intercanvis i els camins que s'han utilitzat; moltes vegades és molt delicat poder donar una prioritat de difusió en un sentit o un altre. Briard (1985) remarca relacions d'intercanvi comercial de finals del tercer mil·lenni de materials preciosos –d'ambre i de denes de collaret de pasta vítria– que arriben a l'Armorique, a la Bretanya francesa, procedents de Micenes, a canvi de l'obtenció de la plata i de l'estany atlàntic.

Els Pirineus com a zona de pas i circulació d'objectes

A partir del bronze mitjà i recent (segon mil·lenni) els objectes que es troben dispersos a ambdós vessants de la carena pirinenca, de procedència forana, són el resultat d'una moda local, d'ús freqüent i ordinari, artefactes que han estat definits com “fòssils directors” o “marcadors culturals” (Gascó 2000, 99). Tot i que cada vegada més aquests elements comencen a definir grups culturals concrets, es desconeixen encara aglomeracions humanes relacionades amb un territori, i l'ús de la cova continua essent

força freqüent; entre molts exemples, els més coneguts són la difusió dels vasos polípodes, de les ceràmiques amb apèndix de botó, de la predilecció per un tipus de decoració ceràmica, o de la circulació d'objectes metàl·lics (Pons 2003, 108-109).

Els vasos polípodes –anomenats així per una característica externa a la base del recipient– tenen el seu origen en el bronze mitjà als Pirineus centrals del vessant francès fins a la Muntanya Negra i es van estendre des d'Aquitània fins al nord-est de la península, per tot Catalunya, durant el bronze final i principis de l'edat del ferro; es troben sobretot en contextos funeraris–megàlits reaprofitats, necròpolis tumulàries i en tombes en fossa– i en grups arqueològics molt heterogenis, a vegades associats a les tasses carenades amb apèndix de botó del bronze antic-mitjà; alguns d'aquests vasos s'han trobat en contextos de l'edat del ferro, com el Pla de Gibrella a Capsec-Garrotxa, o a la necròpolis d'Arihouat a l'Alta Garona (Guilaine & Abelanet 1966; Martin 1989; Gascó 2000, 100) (figura 1a).

Les tasses carenades de ceràmica amb anses d'apèndix de botó s'estenen pel Llenguadoc i Catalunya a partir del bronze inicial i perduren fins al bronze final. Se'ls hi atribueix un origen transpirinenc, procedent del nord d'Itàlia –fàsies cultural de la Polada i de la cultura de Terramara– i del Roine. (Guilaine 1972, Maya 1992, Espejo 2000-2001). Laviosa Zambotti va llençar la teoria de l'existència d'una unitat cultural en un territori que abastava el nord d'Itàlia, el sud de França i el nord-est de la península Ibèrica.⁶ Els recipients del bronze final tenen un apèndix més evolucionat, tipus *ad ascia*, que marquen una extensió més reduïda, concretament a l'Empordà, Rosselló i Auda, i solen estar associades a un altre objecte arqueològic nou com són els recipients ceràmics amb decoració acanalada. Els recipients amb decoració acanalada han estat vehiculats per grups migratoris procedent de l'est de França i de l'Europa central (figura 1b).

Aquest element distintiu de l'edat del bronze a Catalunya no va sol. Conjuntament hi ha associats altres elements com els vasos polípodes, les destrals de revores de bronze de procedència alpina (Barril 1982) (figura 1c), o les destrals de taló amb anella de procedència atlàntica, les plaques de pissarra, els botons amb perforació en V, així com un repertori de vaixel·la ceràmica de gran format amb cordó digital destinada a l'emmagatzematge

6. Aquesta història va alimentar molta literatura a Catalunya, iniciada per Maluquer (1942), passant per Guilaine (1972), Roudil (1972), Barril i Ruiz Zapatero (1980), Maya (1992), Toledo (1990) i finalment l'article d'Espejo 2000-2001 que fa una revisió de tots aquests treballs i on es pot trobar tota la bibliografia relacionada.

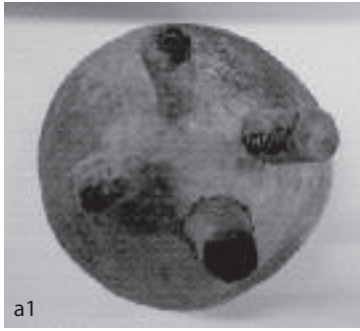

Figura 1. Objectes en circulació a través dels Pirineus durant l'edat del bronze: a. Vas polípede del vilatge de Genó-Aitona; b. Tasses amb nanses amb apèndix de botó: 1 de la cova de sant Martí de Llémana i 2 del vilatge de Genó; c. Conjunt de destrals de bronze de diferents procedències del dipòsit de Ripoll.

i de format mitjà i petit, amb decoracions impreses, unguars, digitals, destinada a la cuina o a la taula. A principis del primer mil·lenni començarem a veure grups culturals dins territoris concrets que adopten preferentment un tipus de decoració ceràmica, marcador que pot significar el preludi de diferències comarcals i que repercutiran en els períodes venidors; les més conegudes són les decoracions dites “cerdana” o de Merlès (contactes amb els Pirineus Centrals); la decoració d’acanalats introduïda pels grups migratoris incineradors a través de dos corrents: per l’interior seguint el Segre per un cantó i per la costa per un altre; o la decoració mailhaciana que marca les diferències de l’Empordà amb el seu entorn immediat, i en canvi l’apropa amb els territoris del Rosselló i Llenguadoc (Guilaine 1972, Janin 1994, Pons 1982, 1996-1997; Pons 2006) (figura 2).

Els objectes metàl·lics, com les destrals, a dalt enunciades, es poden presentar isolats –fruit d’un mercat d’encants, de quincalla o de caps de grup–, o bé en conjunts tancats, els denominats dipòsits d’objectes de bronze o dipòsits de fonadors –per al reciclatge de bronzes o per un intercanvi entre interlocutors indígenes i mercaders mediterranis com un índex de metalls rebuscats–, aquests cada vegada més propers a la costa (Bats 2000). Aquests dipòsits engloben un nombre important d’objectes de bronze –destaquen objectes d’ornamentació, eines i estris agrícoles, seguit de lingots, restes de foneria, ornaments de cavall i armament–, objectes comparables a d’altres estesos per l’Europa occidental, essent la majoria d’aquests objectes desgastats i en desús. A Catalunya tenim un total documentat d’onze dipòsits a la zona Pirinenca (vuit d’aquests es troben en les valls de la Noguera i el Segre, destacant el dipòsit de Llavorsí per la seva varietat i pel pes considerable de més de 7.000 kg (Gallart 1991); un a Ripoll, a la vall del Ter (Pons 1979-1980), (figura 1c), i darrerament s’ha localitzat un a Sant Martí d’Empúries (Santos 2007). A França aquests tipus de dipòsits destaquen en nombre a la zona d’Aquitània (tipus dipòsit de Vénat, Coffyn, Gómez & Mohen 1981) i a l’Auda destaquen els de la zona de Launac (Guilaine 1972). Aquests dipòsits tancats o amagatolls contenen quantitats importants d’objectes de bronze d’èpoques més antigues que la del mateix enterrament, molts dels quals s’han efectuat en el segle VI, en un moment important entre el comerç de les poblacions indígenes i els mercaders mediterranis –derelictes de Rochelongues-Agda (Bouscaras & Hugues 1972) o el dipòsit de Roque-Courbe-Hérault (Garcia 1987).

La varietat d’objectes que es poden trobar en aquests dipòsits són una font important d’informació, ja que contenen objectes que es desconeixen en el nostre territori. La cosa curiosa d’aquests conjunts tancats és que només contenen objectes de bronze, la quantitat i la barreja dels quals, de

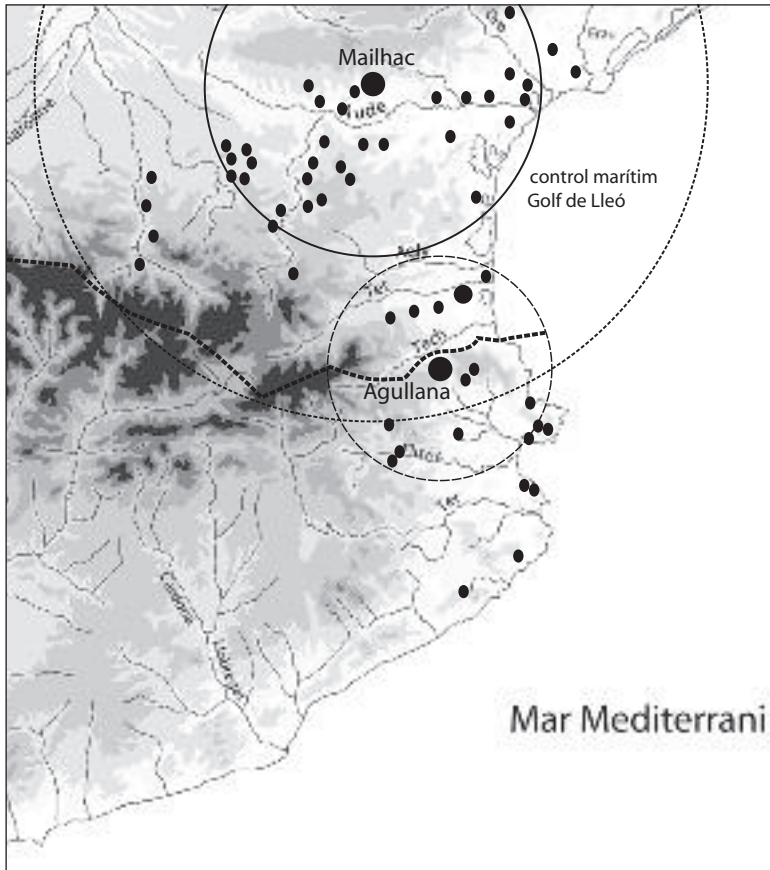

Figura 2. Zona d'extensió de la cultura mailhaciana i la seva zona d'influència. La zona pirinenca situada a l'extrem sud-meridional forma un grup divergent amb la presència de dos nuclis principals a l'Empordà i al Rosselló.

procedències diverses posen en qüestió la complexitat de les relacions internacionals cap al final de l'edat del bronze i principis de l'edat del ferro. En aquests conjunts trobem objectes que procedeixen dels Alps suïssos, de l'est de França, de l'Atlàntic de Galícia, i de les Illes Britàniques. Malgrat que la majoria dels objectes semblen desgastats i fragmentats, no deixa de ser curiós que alguns tipus d'artefactes són totalment indocumentats; com ara la falç de bronze, trobada al dipòsit d'Empúries (Santos 2007), un estri molt abundant en conjunts francesos i en zona atlàntica; o fragments d'armes, com uns fragments de fulla de punyal i unes cnèmides trobats al dipòsit de

Llavorsí (Gallart 1991, 61) o el de la cova de la Font Major de l'Espluga de Francolí, d'on destaca una espasa de llengüeta tripartita de tipus alpí i dos fragments de fulla de punyal (Gallart 1991,172); en el dipòsit de Ripoll destaca una destral amb un sistema d'emmanegament transversal, un tipus de destral usada a Mesopotàmia, zones de l'Egeu i Anatòlia a finals del III mil·lenni. A França, se'n coneixen unes quantes a la zona atlàntica i la península Ibèrica se'n coneixen només dues, la de Ripoll i la de Muros (la Corunya); aquestes destrals de l'occident europeu s'anomenen de tipus sicilià, d'on sembla la seva procedència, i de cronologia més moderna a partir del bronze final. El dipòsit de Ripoll està documentat vers el 850 aC, però podria ser més modern si tenim en compte la comparació amb altres dipòsits i la presència d'alguna eina de cronologia més recent, com pot ser la destral tubular de secció quadrada (Pons 1979-1980).⁽⁷⁾ El que ens cridava més l'atenció és la quantitat d'objectes de bronze elaborats i utilitzats de les darreries de l'edat del bronze, un material molt escàs en els hàbitats de les nostres contrades i sense que se les conegui cap tipus d'aglomeració humana. És complicat relacionar aquest dèficit per la recollida efervescent d'objectes desusats. El veritable significat d'aquests dipòsits se'ns escapa, tot i que es pot pensar que es tracta d'equipatges de metal·lurgistes, per l'acumulació i recollida d'objectes per reciclar i la presència d'eines de treball que s'hi troben barrejats –martells, punxons, encluma, etc. També podien haver-se transformat en veritables tresors –el bronze no deixa d'ésser un aliatge de coure, estany i plom–, i no podem oblidar que la posició dels Pirineus pot haver estat un avantatge per les vies de circulació internacionals a la recerca de la plata i de l'estany, de les poblacions mediterrànies a l'Atlàntic. Ara se sap que la majoria dels dipòsits foren enterrats o amagats en èpoques molt més modernes, ja dins de l'edat del ferro, i que per tant pot tractar-se de dipòsits de fonadors amb la idea de recollir metalls rebuscats pels comerciants mediterranis.

Tots aquests elements descontextualitzats que es troben a les dues bandes dels Pirineus durant el bronze mitjà, final i principis de l'edat del ferro, seran el preludi de les primeres formacions d'unitats culturals que esdevindran més tard tribals, i d'un comerç organitzat que es fixarà a l'angle mediterrani, quan les poblacions costaneres s'hagin posat a l'alçada dels esdeveniments internacionals.

7. Aquests dipòsits es troben quasi sempre lluny de les zones importants d'hàbitat (a excepció d'Empúries) i atenent a la seva cronologia, aquests contenen objectes de bronze que engloben una àmplia forquilla que va des de principis del I mil·lenni fins a mitjan s. VII aC. En alguns casos, la cronologia de l'enterrament correspon al s.VI, una data que correspon a l'arribada de comerciants mediterranis i en la fundació d'algunes colònies i *emporiae*.

Desplaçaments migratoris de poblacions incineradores

A les darreries de l'edat del bronze, cap a finals del segon mil·lenni ens trobem amb dues vies de circulació d'objectes força marcades; la més important és la via nord-continental que prové de l'est de França, del Roine, i del nord d'Itàlia (cultura protovilanoviana), i la segona més feble i que forma part de la via transpirinenca seria la que procedeix de les zones de l'atlàntic i dels Pirineus centrals. Segurament la via nord-continental es bifurcaria en la zona alpina en dues direccions i amb un origen comú. Les poblacions impulsores d'aquells elements desconeguts i més tard portadores de nous elements reflectits en el vestit i en la decoració personal, també aporten nous costums en la manera de viure, treballar i morir, i practiquen el ritual funerari de la incineració per enterrar els seus morts. Tantmateix, les poblacions pirinenques d'ambdues bandes dels Pirineus, del mediterrani a l'atlàntic, adopten de manera sobtada aquest canvi de ritual. Als Prepirineus orientals, al nord de l'Empordà i zones del litoral català, podem constatar la presència de la incineració poc abans del 900 aC i, a partir d'aquesta data, hi ha una total generalització d'aquesta pràctica. Tota la zona del vessant francès adoptarà la incineració de forma radical, des d'Aquitània fins quasi a l'Erau; en canvi hi ha la zona dels Roine i dels Alps que continuen enterrant els seus morts, i que van adoptant la incineració força lentament (Dedet 2004).

Al vessant ibèric podem pensar que hauria de passar el mateix, malgrat creiem que hi hauria zones més adverses al canvi; si més no, tenim coneixements que en tot el Pirineu català i aragonès i també basc l'adopció de la incineració és quasi total. Veurem almenys dues modalitats estructurals diferents: manifestació de tombes planes –forat excavat al terra per col·locar l'urna amb les cendres i tapat formant vastes necròpolis situades prop dels hàbitats– a les zones del litoral rossellonenc, de l'Auda, de l'Empordà i del litoral central català, mentre que a les zones prepirinenques utilitzen l'estructura tumulària, tot mantenint un costum ancestral de caire megalític. (López & Pons 1995; Pons 2000). Tota la carena pirinenca s'adapta a aquest canvi de tractament del cos abans de ser enterrat, però adopta l'estructura de la tomba tumulària –tombes més aparatoses marcades per un cercle de pedres (cromlec) i cobertes per un petit túmul, segurament seguint costums ancestrals per la senyalització del territori i la marcació de la permanència del lloc, propi i necessari de poblacions pastorívoles i més mogudes–. Els orígens d'aquesta manifestació són majoritàriament pirinencs i poden ser originaris, segons cronologies, de les terres baixes de la Depressió Central, costum tradicional i segurament de poblacions pastorívoles i trashumants (López & Pons 1995). La comunicació humana fou important entre el litoral

i la zona pirinenca des de l'Atlàntic fins a la Mediterrània, a causa dels camins de la transhumància que adoptaren aquest canvi i estil funerari, al llarg de tota l'edat del ferro. Aquesta pràctica tumulària s'abandona a principis de l'edat del ferro als Pirineus Orientals, mentre en els Pirineus Atlàntics perdurà durant tota l'edat del ferro. La incidència migratòria farà que s'estableixin unes poblacions a banda i banda dels Pirineus amb trets culturals semblant en la cultura material i en el ritual funerari. Els moviments transhumants mantindran un estil de vida en tota la carena pirinenca i les diferències s'aniran marcant per franges territorials nord-sud-nord i molt lligades a les seves valls.

La via marítima: les poblacions mediterrànies

Les poblacions migratòries i la circulació d'objectes al golf de Lleó

Els principals moviments migratoris procedents del continent europeu utilitzaren la via pirinenca (eix nord-sud) i també la via costanera, a través del golf de Lleó i nord d'Itàlia. La incidència d'aquestes mobilitats humanes farà que les poblacions dels Pirineus Orientals i el golf de Lleó es decantin més cap a mar i es mantinguin agrupades cada vegada més fixes a l'entorn de les valls –Roine, Auda, Tet, Fluvià-Ter fins a l'Ebre– gest que transformarà totalment les seves vides. Al nord-est de Catalunya comencen a marcar-se i a definir-se per primera vegada grups culturals que es diferencien especialment pels recipients ceràmics, urnes cineràries i decoracions. Destaquen els grups d'Agullana-Mailhac, de Bora Tuna-Pi de la Lliura i d'Osona, Maresme-Vallès. Tot i els petits detalls, veurem més tard que aquestes agrupacions territorials tindran molt a veure en la formació de les tribus ibèriques del nord-est de la península Ibèrica (Pons en premsa) (figura 3).

En aquest treball ens interessa el grup que es forma a l'entorn de la plana de l'Empordà i la forta relació que aquesta té amb el sud de França. És coneguda l'estreta relació que aquesta va tenir amb la civilització *mailhaciana* –del topònim de Mailhac, un poble situat a l'Auda–,⁽⁸⁾ que va estendre's del Roine fins

8. A Mailhac s'han trobat tres necròpolis d'incineració: le Moulin, Gand Bassin I i Grand Bassin II, associades amb els seus hàbitats situats a la Cayla, en un petit promontori de l'entorn. La necròpolis més antiga, del bronze final IIIb i amb 370 tombes excavades i se n'estimen unes 1.000, conté uns trets comuns especialment en la morfologia i en una decoració peculiar sobre les urnes cineràries –decoració incisa de doble traç formant bandes i sanefes de motius geomètrics, i a vegades de zoomorfes o antropomorfes– trets que varen tenir una gran repercussió des del Roine fins al Fluvià, (Taffanel-Janin 1998; Janin 1994). La fase I de Mailhac va esdevenir el centre productor d'una civilització amb el nom topònim del poble de Mailhac; les altres fases van formar part de grups culturals més reduïts territorialment.

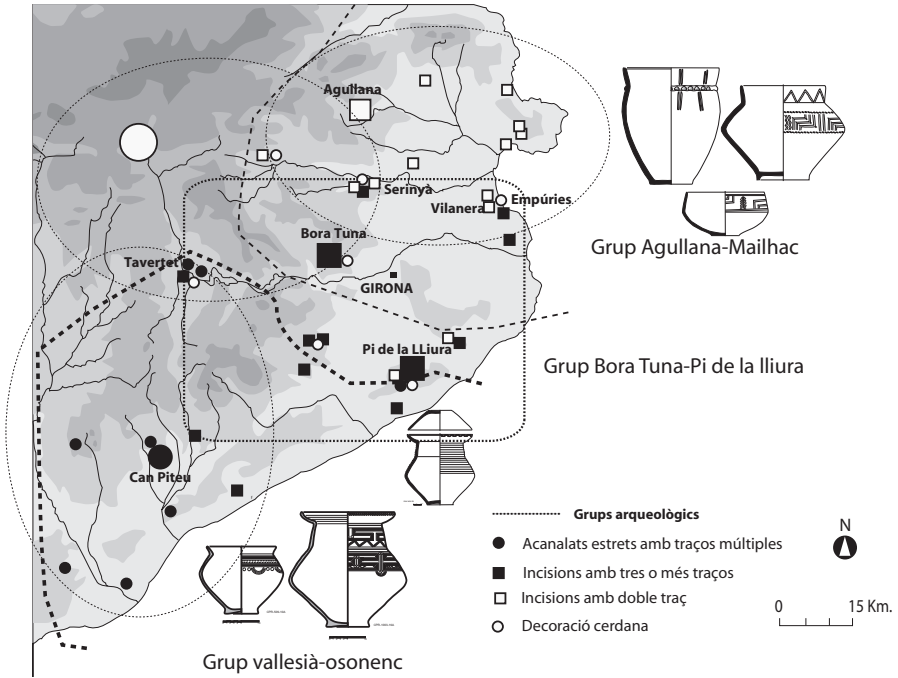

Figura 3. Diferents distribucions geogràfiques en el nord-est de Catalunya indicant grups arqueològics d'una mateixa cultura.

al Fluvià, ocupant tot el Llenguadoc Oriental i Occidental, i el Rosselló sobrepasant els Pirineus (Janin 1994). Serà a partir d'aquesta civilització quan veurem per primera vegada aglomeracions sedentàries, agropecuàries que s'estableixen sobre vessants de petits turons situats a les planes, poblacions que practiquen el ritual de la incineració per enterrar els seus morts, i potser també poblacions emparentades amb les poblacions migratòries d'antany. L'Empordà esdevé la zona més meridional d'aquesta civilització mailhaciana (Pons 1982, 1984, 1996-1997, 2006), i la necròpolis de Can Bech de Baix-Agullana és un dels jaciments més significatius (amb 475 tombes excavades i se n'estimen més (Toledo/Palol 2006) (figura 4). Hi ha qui veu certes convergències entre el mailhacià i el vilanovià del nord d'Itàlia (Gascó 2000).

Un cop més els Pirineus, ara a través de la costa mediterrània, participen en la interrelació d'ambdues bandes de la carena; no obstant això la zona prepirinenca de l'Empordà no deixa de trobar-se a l'extrem d'una agrupació

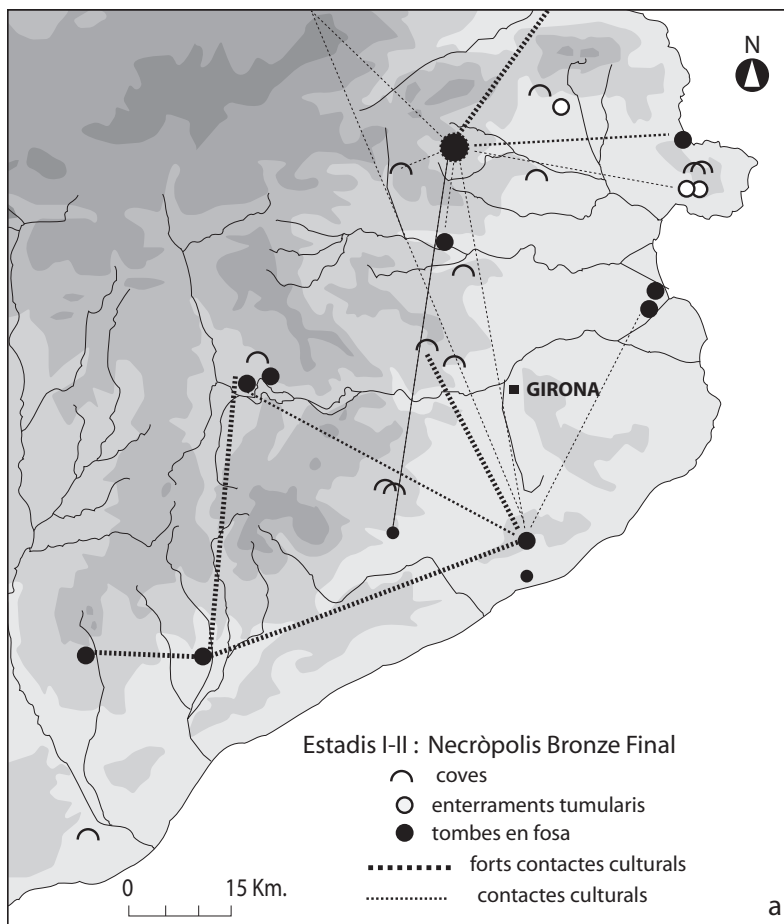

Figura 4. Mapa corresponent als estadis I-II del bronze final. Les línies marquen les relacions culturals interregionals veïnes i més enllà dels Pirineus.

cultural que té una part de muntanya que la travessa, i tot i que aquesta influència mailhaciana s'estén fins al Fluvià –hi ha darrerament un ampli ressò en les necròpolis empordaneses (Aquilué *et al.* 2008, i en premsa)–, la distància límit del centre productor, que es trobaria als voltants de Mailhac, a més de la barrera dels Pirineus, farà que molt aviat aquesta zona quedi desmarcada d'aquesta agrupació per donar per primer cop una variant cultural i regional empordanesa (Pons 2006, 2008). Al mateix temps la via dels Pirineus es reactiva, però ara no serà una via de circulació lliure. En el

golf de Lleó i en el de Roses, els indígenes estan organitzats; en el moment àlgid de la civilització mailhaciana es varen permetre la creació de mercats i ports mercantils en tota la franja costera, per controlar i distribuir els nombrosos objectes i artefactes metàl·lics i ceràmics que circulaven en aquest racó de la mediterrània, i que degueren tenir ampli ressò entre els segles VIII i VII aC –primers objectes de ferro, eines metàl·liques, objectes d'ornamentació personal i d'abillament, etc–, objectes de nova matèria i de nous conceptes i procedències variades (Pons 1994, Pons *et al.* 2009 i 2010).

Aquests mercats, envoltats cada vegada més de protagonisme i prestigi dins el seu territori, esdevindran grups culturals diferents i cada vegada seran més autònoms i independents del centre productor, a l'inici de l'edat del ferro –de sud a nord tenim Empúries (grup empordanès), Canet (grup del Rosselló), Narbona (grup del Llenguadoc Oc), Agda (grup del Llenguadoc Or), Marsella (grup de Provença)–. Aquests grups territorials que s'han disgregat de la civilització mailhaciana seran les primeres agrupacions culturals amb una identitat pròpia, i que s'aniran consolidant a través del temps. A partir d'ara el mercat indígena d'Empúries –amb una població pròpia envoltada de poblats i necròpolis del segle VII aC (Aquilué *et al.* en premsa)–, i formada amb anterioritat a l'arribada dels fenicis i foceus, anirà prenent importància i autonomia fins a l'època ibèrica, sense interrupcions. Alguns d'aquests mercats indígenes derivaran molt aviat a colònies o *emporía* fundats per fenicis, grecs o etruscs.

Les poblacions mediterrànies

Amb la civilització mailhaciana i la formació de grups culturals autònoms i de mercat s'organitza el territori i les vies de comunicació. Les terres del Llenguadoc, del Rosselló i la Catalunya costanera –de l'Empordà al baix Ebre– s'obren al mediterrani i amb això s'activa una de les vies internacionals més desitjades, la que comunica la Mediterrània amb l'Atlàntic. Les rutes internacionals d'antany –la ruta continental de l'estany o de les movilitats humanes– perden protagonisme i es declinen en benefici de les vies marítimes per a la recerca de l'estany i matèries precioses. Les relacions més important del golf del Lleó amb la Mediterrània s'inicien cap a finals del segle VIII aC, moment en què s'ensorren els grans imperis de l'Orient, i en el moment en què els grups culturals occidentals ja estan formats –grup de G.B.I al Llenguadoc Occidental; el grup del Rosselló i el grup de l'Empordà. És evident que la formació de grups culturals i territorials es donen també per tota la costa mediterrània i a l'interior català.

L'occident sud-mediterrani és quasi fenici. Els seus productes d'intercanvi amb la plata tartèssica són de luxe –perfums, alabastre, ous d'estruç–, de consum –ceràmica comuna, àmfores portadores de vi, oli i salaons–, i d'objectes d'ornamentació personal –fíbules, escarabeus, etc.–. Els documents grecs són escassos i puntuals, i s'expliquen millor si són productes integrats en el comerç fenici. La intervenció fenícia a les costes catalanes i al golf de Lleó té lloc en un moment d'expansió –fundació d'Eivissa l'any 653?–, i també per què han perdut protagonisme al sud peninsular un cop s'han després de la metròpoli. L'objectiu principal derivaria de l'interès que van adquirint els comerciants focens i etruscs al golf de Lleó per obtenir l'estany a través de la Gàl·lia. Mentre a les costes del golf de Lleó estan rebent objectes d'influència oriental, a les costes catalanes i també llenguadocianes comencen a trobar-se objectes d'imitació o importació fenícia. Els fenicis assagen diversos camins en l'intent d'introduir-se per la via pirinenca: per l'Ebre (Aldovesta-Coll del Moro), pel Llobregat (Can Roqueta-Can Piteu), pel Ter (Vilanera-Anglès), per la Muga-Llobregat (Agullana) i per l'Auda-Garona (Mailhac-Carsac). Les posicions seran primer costaneres, però l'arribada dels fenicis a Carcassona serà una de les gestes més atrevides terra endins, no sabem si per terra o per mar, o possiblement per les dues vies, ja que també s'han trobat restes fenícies a Canet i a Mailhac; la presència de material fenici a la necròpolis de Can Bec d'Agullana –dins del hinterland mailhacià i en els Prepirineus– o en la d'Anglès –amb contactes directes d'Aquitània– Tarbes, en els Pirineus centrals –no ho serien per atzar. Aquesta última es troba prop d'unes mines de plom, un metall molt buscat pels fenicis pel procés de copel·lació i obtenció de plata. En el punt àlgid de la civilització mailhaciana s'havia organitzat una altra via transversal i terrestre entre l'Auda i la Garona, una via paral·lela a la dels Pirineus i que unificaria els dos mars (Pons & Pautreau 1994) (figura 5). Malgrat tot, les mercaderies fenícies no s'aturen als Pirineus, sinó que arriben fins a l'Auda (a Carsac, Cayla de Mailhac i Buffens), i al ports mercantils de la costa: Agda, Narbona i Canet. Els materials més freqüents són àmfores portadores de vi, però a França arriben coincidint amb els etruscs i grecs orientals. (Guilaine & Rancoule 1992). Es desconeix si els fenicis van arribar més enllà de Carcassona.

L'estratègia fenícia és la d'adaptar-se, en benefici propi, a les potencialitats i recursos propis de cada territori (Asensio *et al.* 2000; Asensio 2006). L'Empordà no té recursos metal·lífers, però era una zona rica en excedents agrícoles; un bé no tan necessari per a ells, però es podia capficar en un dels mercantils indígenes que controlaven la via dels Pirineus per la costa, l'enclavament de Sant Martí d'Empúries. Els fenicis arriben a Empúries abans

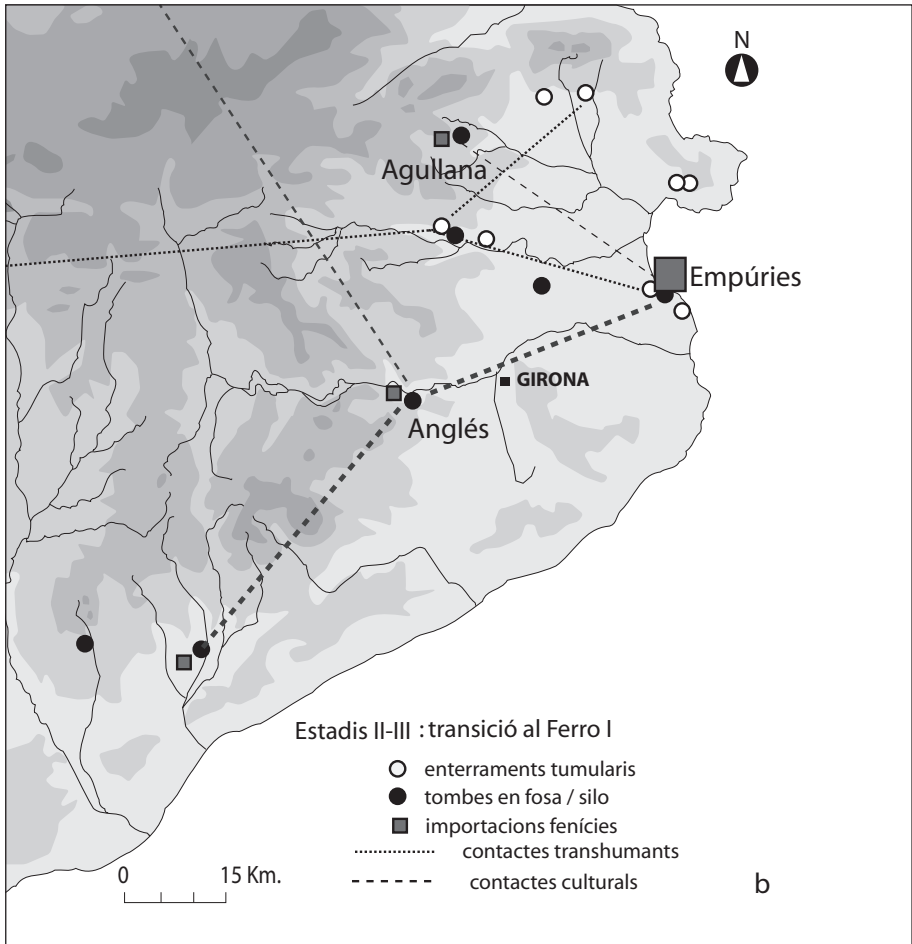

Figura 5. Mapa corresponent als estadis II-III de principis de l'edat del ferro on les relacions són més llunyanes. Primers contactes fenícies.

que els focs fundin *Emporion*, i en el territori emporità es coneix la necròpolis de Vilanera, de forta influència fenícia (Aquilué *et al.* 2008 i en premsa).

Als fenícies devem la presència i distribució de molts objectes nous de bronze –fíbula de doble ressort; l'adopció ordinària del tovot per a la construcció– i per a molts autors, l'aportació i el coneixement del material ferro forjat i de l'ús del torn ceràmic, dues tècniques desconegudes fins llavors a tot el golf de Lleó i nord-est de la península Ibèrica. Per altres autors,

especialment de la banda francesa, la presència de primers ferros en aquesta zona és pura coincidència. Al vessant nord tenen clar que els primers objectes de ferro –fíbula serpentiforme, objectes d'ornamentació, navalles i ganivets– així com d'altres de bronze –fíbula de ressort bilateral, sivelles de cinturó, simpulum, ast de rostir– apareixen pel sistema comercial integrat i originat anteriorment, segurament reforçat per les vies continental i italiana (Marlasca *et al.* 2005).⁽⁹⁾

Les *sivelles de cinturó* són un estri nou com a concepte d'abillament, que és aportat per la via continental europea, es desenvolupa i es transforma amb el temps circulant pels encants del golf de Lleó i a la península Ibèrica se li atribuirà un tipus molt característic i apreciat en tota la zona pirinenca, més enllà dels seus marges. La sivella de cinturó destaca per la gran varietat de tipus i d'influències que es donen poc abans del període de transició i principis a l'edat del ferro, però les més antigues procedeixen del centre-est de França. Les primeres sivelles, com garfis de corretja, que coneixem a Catalunya es documenten en el dipòsit de Llavorsí; són d'una placa de forma romboïdal i decorada amb un garfi, de procedència alpina i no se'n coneixen més ni a Catalunya ni a la península Ibèrica; aquestes sivelles tenen una cronologia d'ús de les darreries del bronze final, però la datació del dipòsit es calcula del s. VIII-VII aC (Gallart 1991, fig. 12). Mentrestant, en necròpolis d'incineració costaneres, que mantenen certs contactes amb el sud de França i on els fenicis fan les seves primeres indagacions, s'han documentat sivelles de placa rectangular amb rivets de ferro (Pla de la Bruguera, Can Piteu), conjuntament a un altre tipus més escampat per la costa del golf de Lleó, de placa rectangular i calada, dites del tipus Fleury (del nom topònim d'Azille-Fleury, on es devia de trobar la primera peça. En l'any 1984 només es coneixia una sivella d'aquest tipus a Ullastret en tota la península; ara s'han localitzat al Pla de la Bruguera, Can Piteu, Vilanera-l'Escala i a Besalú; per descomptat també se n'han trobat a la costa francesa, des de Perpinyà fins a Agda, en el famós derelict de Rochelongues. Ambdós tipus conviuen en el circuit mercantil del golf de Lleó i semblaria que és en aquest angle del mediterrani

9. De l'edat del ferro, coneixem el derelict de Rochelongues-Agda, de finals del s. VII-VI aC, carregat de ferralla i objectes de bronze, lingots de coure i altres elements exòtics de diverses procedències, molts dels quals poden comparar-se amb objectes localitzats en necròpolis i hàbitats d'ambdues bandes dels Pirineus (Bouscaras & Hugues 1972). Objectes de metall i formes ceràmiques de la zona atlàntica (Guilaine & Courtieu 1977, Pons & Pautreau 1994) que es troben en les necròpolis d'Anglès, de Vilanera-Empúries i de Can Piteu, totes elles amb contactes amb les poblacions fenícies, aquestes més interessades a travessar els Pirineus per arribar a l'Atlàntic, una gesta que només sabem van arribar fins al territori de Carcassona.

on deuria trobar-se la seva originalitat. Molt poc després i ja dins de l'edat del ferro, aquestes sivelles desapareixen i es documenten sivelles d'un altre tipus –la sivel·la de taló rectangular amb reblons i placa hexagonal amb apèndix oberts o tancats, d'un, dos o més garfis–; es documenten sobretot a les necròpolis de la primera edat del ferro, representen un bon exemple de contacte amb els dos vessants pirinencs, essent els llocs de més concentració l'eix transversal pirinenc, planúries de la zona d'Aquitània al sud-oest de França a l'Erau i fins al delta de l'Ebre (Pons & Pautreau 1994; Feugères 1994). Estan ben representades a les necròpolis de l'Empordà i perduraran fins al segle III aC. Els punts més distants d'aquest objecte es troben a la ria de Huelva i al centre d'Alemanya (figura 6).

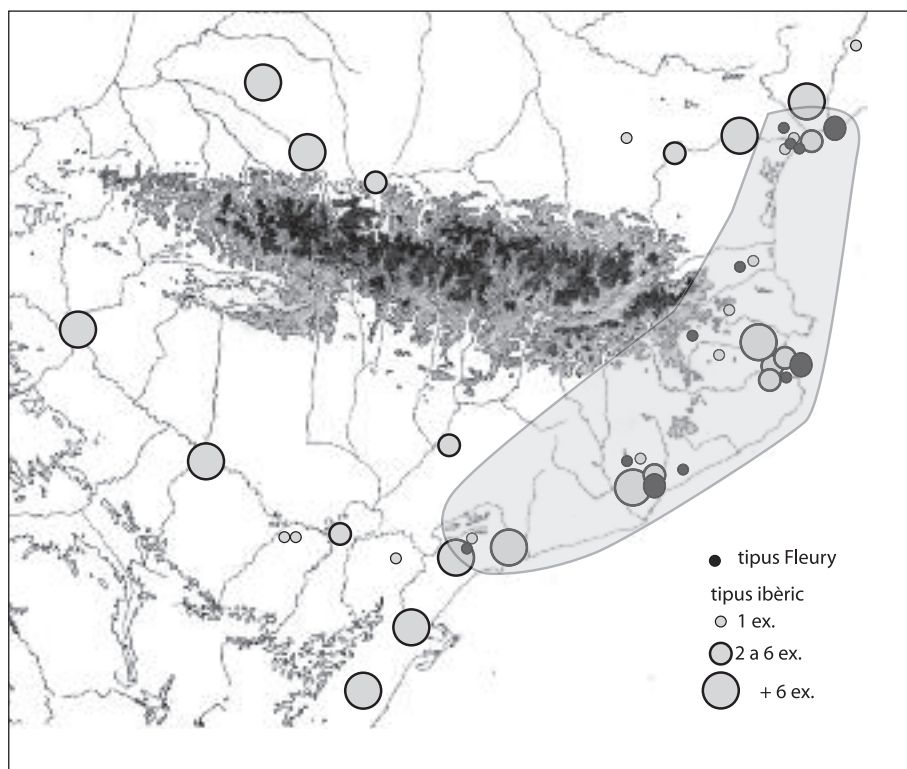

Figura 6. Distribució espacial de les sivelles de cinturó que circulen al principi de l'edat del ferro: punt negre, sivelles calades d'un garfi, dites tipus Fleury, i, punt gris, sivelles de placa hexagonal i taló rectangular d'un, dos i tres garfis dites ibèriques.

Les relacions gregues i etrusques són al principi molt esporàdiques i abans de la fundació de colònies o mercats –Massàlia (vers 600 aC) o *Emporion* (vers 575 aC)– els indígenes ja havien establert a la costa els seus llocs de control marítim: recordem els mercats de Sant Martí d'Empúries, Canet, Agda, etc., de la civilització mailhaciana, a les darreries del bronze final.

Poc després de la dominació focea a Massàlia i a Empúries, i malgrat l'interès estrictament comercial d'aquests pel control de la Mediterrània, es documenten els primers elements bel·ligerants: bé isolades o dins de necròpolis poc extenses es registren tombes de guerrers amb la seva panòpia –espasa d'antenes, puntes de llança, ganivets, sivelles de cinturó–; aquests elements també es troben associats amb d'altres relacionats amb la muntura i domesticació del cavall –frens, brides, cavalls inhumats, fetus–. Aquesta presència bel·ligerant, que podem atribuir a un impuls defensiu davant l'arribada de les poblacions mediterrànies, dura poc; malgrat tot, les aldees i els vilatges camperoles d'antany han canviat els seus emplaçaments en llocs més alts i de fàcil defensa, i de sobte veurem com van proliferant els poblats construïts i fortificats al llarg de la costa catalana i part del territori català.

CONSIDERACIONS A TENIR EN COMPTE

L'esfera mailhaciana que es va estendre del Roine al Fluvià, de la Provença a l'Empordà, estava formada per una societat homogènia, no jerarquitzada; les tombes cineràries, on col·locaven estris i objectes de valor del difunt, no especifiquen si hi havia pobres o rics, ni tampoc una elit destacada. Amb el temps, aquesta civilització es va disgregar en diversos grups culturals, tot mantenint les concordances bàsiques amb el centre productor –sistemes de vida cada vegada més sedentaris i el manteniment del ritual funerari de la incineració–, però distanciant-se en les discrepàncies especialment en les modes i decoracions dels recipients ceràmics i en els sistemes econòmics de supervivència segons els recursos de l'entorn: hi haurà centres especialitzats en la producció d'excedents cerealístics, especialment a la plana de l'Empordà; així com altres poblacions alternaran amb una economia pastorívola i ramadera, o bé es dedicaran a l'artesania, indústria o comerç.

Cap a finals del segle VIII (segons cronologia francesa) es documenta en el Llenguadoc occidental una fàscia cultural anomenada Grand Bassin I a Mailhac, de característiques originals i molt diferents a les de la civilització mailhaciana, amb una extensió geogràfica més reduïda i a la vegada més concentrada i coherent; un territori situat al mig d'unes vies de comunicació importants entre les valls mitjanes i baixes de l'Erau al Carcassi i de la Muntanya Negra a Narbona,

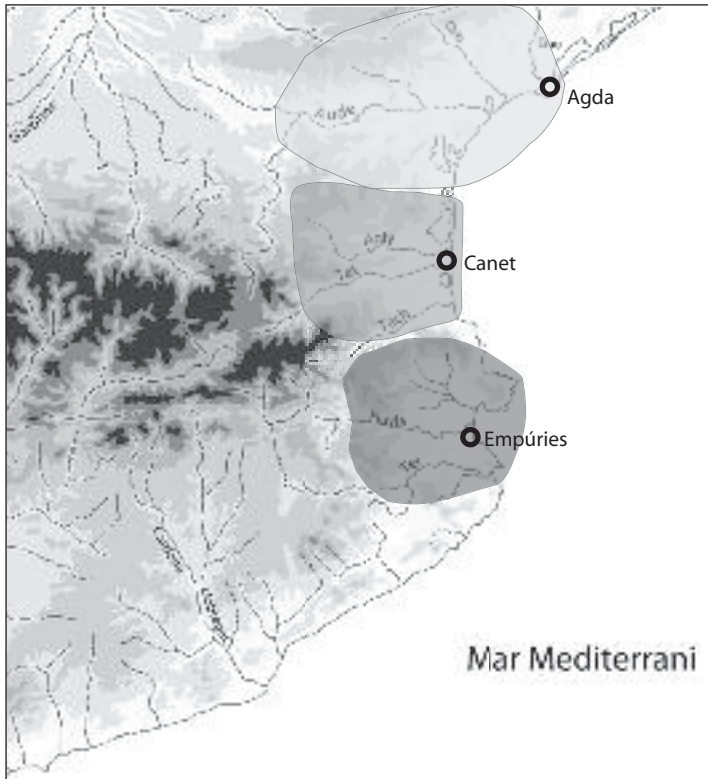

Figura 7. Zones d'extensió dels diferents grups culturals formats al principi de l'edat del ferro i possibles ports mercantils del golf de Lleó.

un territori estrictament mediterrani i ocupat per una població totalment sedentària, a la qual se li ha atribuït el país dels Elysiques, un poble amb un nom propi i amb un centre mercantil prop d'Agda (Nickels *et al.* 1989; Janin 2000).

Mentrestant a tot el Llevant peninsular s'estan formant i consolidant unes poblacions que formaran part de la civilització ibèrica. L'Empordà, en trobar-se distanciat de la zona nuclear de la civilització mailhaciana, es va veure forçat a provocar un seguit de variants formals, primer en la cultura material i més tard en les modes socials, a partir dels quals s'originarà un grup regional independent i concentrat a la plana i el seu entorn. Per primer cop en la història de l'Empordà es documenta una agrupació humana més harmonitzada amb el territori i més estructurada que en les etapes anteriors, i que ha estat denominat grup cultural empordanès (Pons 2006 i 2008). En

el desenvolupament de l'estabilitat a l'Empordà també van prendre part la formació definitiva de l'economia deltaica de la plana, l'aprofitament de la qual es comença quan es produeix un dessecament important. En un moment concret, el destí de Sant Martí d'Empúries estarà marcat per un fet que determinarà la vida de les poblacions de l'Empordà –la instal·lació definitiva de la colònia focea a *Emporion*. Més a l'interior, a Ullastret, es formarà una gran aglomeració humana que esdevindrà molt aviat la capital indigeta de les poblacions iberes establertes a l'Empordà.

La via d'influència mediterrània ha modificat el sentit de la direcció nord-sud per la del sud-nord. Els ibers, amb una llengua comuna, s'estenen fins a l'Auda –a Pech Maho s'ha documentat una potent fortalesa–, i on sembla haver-hi una clara frontera amb el grup cultural de G.B.I, el país dels *Elysiques* i el *sordons* (grup del Rosselló, amb el port de Canet). Les relacions i similituds entre el grup cultural empordanès (*indigetes*) i rossellonenc són certes a l'edat del ferro (figura 7). I encara més quan estudis lingüístics han permès posar en evidència l'existència d'una unitat lingüística relativa al nord-est de Catalunya i el sud-est de França, la llengua ibèrica (Velaza 2006).

Els pobles ibers catalans del nord varen perdurar fins a la romanització dels Pirineus, on es coneix històricament l'existència de la primera frontera política entre Hispània i la Gàl·lia. Abans, però, feren ús dels passos tradicionals de muntanya per construir les principals vies de circulació i comunicació.

BIBLIOGRAFIA

- AQUILUÉ, X.; BURÉS, L.; CASTANYER, P.; ESTEBA, Q.; PONS, E.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, Q., *Els assentaments indígenes i l'ocupació grega arcaica de Sant Martí d'Empúries (l'Escala, Alt Empordà), Resultats del projecte d'intervencions arqueològiques de 1994 i 1995*, Girona, Sèrie Monogràfica 19, Museu d'Arqueologia de Girona, 2000, p. 19-32.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, Q., “Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l'entorn d'Empúries”. Dins *Contactes. Indígenes i fenicis a la mediterrània occidental entre els segles VIII i VI a.n.e* (Alcanar 2006), Alcanar, (2008), p. 171-190.
- AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, Q., *en premsa*, “El paisatge funerari en el territori d'Empúries, entre el Bronze Final i la primera edat del Ferro”. Dins *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber* (segles IX-VI a.C.), Barcelona, Taula Rodona Internacional, MAC-Barcelona.
- ASENSIO, D., “La incidencia fenicia entre las comunidades indígenes de la costa catalana (siglos VII-VI a.C.): un fenómeno orientalizante?”. Dins *El Periodo Orientalizante, Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida:*

- Protohistoria del Mediterráneo Occidental*, Mérida, Anejos de Archivo Español de Arqueología, XXXV, CSIC, (2006), p. 551-564.
- ASENSIO, D.; BELARTE, M.C.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J., “L’expansion phénicienne sur la côte orientale de la Péninsule ibérique”. Dins JANIN, Th., (ed.), *Mailhac et le Premier Age du Fer en Europe Occidentale*, Hommages à Odette et Jean Taffanel, Actes du Colloque International de Carcassonne, 17-20 Setembre 1997, Monographies d’Archéologie Méditerranéenne, 7, Lattes, (2000), p. 249-260.
- BARRIL, M., “Las hachas de rebordes del NE peninsular”. Dins *4t Col·loqui Internacional d’Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerda, 1982, (1982), p. 157-168.
- BARRIL, M.; RUIZ ZAPATERO, G., “Las cerámicas con apéndices de botón en el NE de la península Ibérica”, *Trabajos de Prehistoria* 37, (1980), p. 181-219.
- BATS, M., “Les grecs en Gaule au Premier Âge du Fer et le commerce empirique en Méditerranée occidentale”, *Monographies d’Archéologie Méditerranéenne* 7, Lattes, (2000), p. 243-248.
- BERTRANPETIT, J.; VIVES, E. (ed.), *Muntanyes i Població: el passat dels Pirineus des d’una perspectiva multidisciplinària*, Andorra la Vella, Centre de Trobada de les Cultures Pirenenques, Ministeri de relacions exteriors, 1995.
- BILBAO, M.-V., *Pratiques funéraires au Prémier Âge du Fer : analyse comparative de part et d’autre des Pyrénées*, Treball de recerca Master 2 d’Arqueologia, Université Michel Montaigne UFR Histoire (pdf), 2005-2006.
- BOUSCARAS, A.; HUGUES, C., “La cargaison des bronzes de Rochelongues (Agde, Hérault)”, *Omaggio a F. Benoit*, vol. I, Bordighera, 1972, p. 173-184.
- BRIARD, J., *L’âge du bronze en Europe (2000-800 av.J.-C.)*, Paris, ed. Errance, 1985.
- BRUN, P., *Princes et princesses de la Celtique. Le Premier Age du Fer (850-450 av. J.-C.)*, Paris, ed. Errance, 1987.
- CAMPMAJÓ, P., *Le site protohistorique de Llo (Pyrénées Orientales)*, Centre d’Études Préhistoriques catalanes, Tome II, Université de Perpignan.
- CARLÚS, X.; LÓPEZ-CACHERO, F.J.; OLIVA, M. et al., *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 aC*, Sabadell, Quaderns d’Arqueologia 4, Museu d’Història de Sabadell, 2007.
- CASTANYER, P.; ESTEBA, Q.; PONS, E. et al., “L’assentament indígena de la primera edat del ferro”. Dins AQUILUÉ (dir.) et al., *Intervencions Arqueològiques a Sant Martí d’Empúries (1994-1996). De l’assentament precolonial a l’Empúries actual*, Monografies Emporitanes 9, Museu d’Arqueologia de Catalunya-Empúries, (1999), p. 103-215.
- COFFYN, A.; GÓMEZ, J.; MOHEN, J.-P., *L’apogée du bronze atlantique. Le dépôt de Vénat*, Paris, Picard, 1981.
- DÉCHELETTE, J., *Manuel d’Archéologie Préhistorique, Celts et gallo-romaine*, Paris. 1909.
- DEDET, B., “Variabilité des pratiques funéraires protohistoriques dans le sud de la France: défunts incinérés, défunts non brûlés”, *Gallia* 61, (2004), p. 193-222.
- ESPEJO, J.M., “La cerámica con asas de apéndice de botón: un estado de la cuestión”, *Pyrenae*, 31-32, (2000-2001), p. 29-55.
- ESTEBA, Q.; PONS, E., “El primer hàbitat a Sant Martí: Fase I”. Dins AQUILUÉ (dir.) et al., *Intervencions Arqueològiques a Sant Martí d’Empúries (1994-1996)*, (1999), p. 89-101.

- FEUGÈRES, M., “Les parures du Ve au II siècle av. J.-C. en Gaule méridionale: composantes indigènes, ibériques et celtiques”. Dins *Actes du XVIe colloque de l'AFEAF, Agen 1992, Aquitània*, 12, (1994), p. 237-281.
- GALLART, J., *El dipòsit de bronzes de Llavorsí-Pallars Sobirà*, Barcelona, Excavacions Arqueològiques a Catalunya 10, Departament de Cultura, 1991.
- GARCIA, D., “Le dépôt de bronzes launacien de Roque-Courbe. Saint Saturnin (Hérault)”, *Documents d'Archéologie Méridionale* 10, (1987), p. 9-29.
- GASCO, J., “La Chronologie de l'Age du bronze et du premier Age du fer en France méditerranéenne et en Catalogne”, *Autour de J. Arnal, Premières Communautés Paysannes*, Montpellier, 1990, p. 385-405.
- GASCO, J., “L'Age du bronze dans la moitié sud de la France. Histoire de la France Protohistorique de -2000 a -800 ans”. Dins *Histoire de la France Préhistorique*, La maison des roches ed., (2000).
- GUILAINE, J., *L'Age du Bronze en Languedoc Occidental, Roussillon et Ariège*, Paris, Mémoires de la Société Préhistorique Française, t. 9, 1972.
- GUILAINE, J.; ABELANET, J., “La céramique poladienne de Roussillon et de bassin de l'Aude dans son contexte meridional”. Dins *Problemas de la Prehistoria y de la Etnologia Vasca*, Pamplona, (1966), p. 129-148.
- GUILAINE, J.; COURTIEU, J., “Un vase du 1er Age du Fer à Pezens”, *Bulletin de la Société d'Études Scientifiques de l'Aude*. Tome LXXVII, (1977), p. 69-73.
- JANIN, Th., “Le groupe culturel Mailhac I en France méridionale: essai de définition et extension géographique d'après l'étude des nécropoles du Languedoc occidental”, *XXIVe Congrès Préhistorique de France*, Carcassonne, (1994), p. 167-174.
- JANIN, Th., “Nécropoles et sociétés élisyques: les communautés du Premier âge du Fer en Languedoc occidental”, *Monographies d'Archéologie Méditerranéenne* 7, Lattes, (2000), p. 117-131.
- LÓPEZ CACHERO, F.J., *Aproximació a la societat del nord-est peninsular durant el bronze final i la primera edat del ferro. El cas de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental, Barcelona)*, Barcelona, Societat Catalana d'Arqueologia, 2006.
- LÓPEZ, J.B.; PONS, E., “Les necròpolis d'incineració tumulària de la zona pirinenca”. Dins BERTRANPETIT & VIVES (ed.), *Muntanyes i Població: el passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària, ...*, (1995), p. 107-126.
- MALUQUER, J., “La cerámica con asas de apéndice de botón y el final de la cultura megalítica del nordeste de la península”, *Ampurias* IV, (1942), p. 171-188.
- MARLASCA, R.; ROVIRA, M.C.; CARLÚS, X.; LARA, C.; LÓPEZ CACHERO, J.; VILLENA, N., “Materiales de importación en la necrópolis de incineración de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Barcelona)”, *El Periodo Orientalizante. Actas del III Simposio Internacional de Arqueologia de Mérida: Protohistoria del Mediterráneo Occidental*, Mérida, 2003, Anejos de AespA XXXV, (2005), p. 1.039-1.049.
- MARTÍ, F., “Las hachas de bronce en Cataluña”, *Ampurias* 31-32, (1969-1970), p. 105-151.
- MARTÍN, J.M., *Les vases polypodes de l'Age du Bronze dans le Sud-ouest de la France*, Toulouse, Archives d'écologie préhistorique 9, & École des Hautes Études en Sciences Sociales, CNRS, 1989.

- MAYA, J.L., "Calcolítico y Edad del Bronce en Cataluña". Dins *Aragón/Litoral Mediterráneo. Intercambios culturales durante la Prehistoria*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, (1992), p. 515-554.
- MOHEN, J.-P., *L'Âge du Fer en Aquitaine*, Mémoires de la Société Préhistorique Française, 14, 1980.
- NICKELS, A., MARCHAND, G., SCWALLER M., "Agde, la nécropole du 1er Age du Fer", *Revue Archéologique de narbonnaise*, XIXe sup., C.N.R.S., París, (1989).
- PONS, E., "El dipòsit d'objectes de l'edat de bronze de Ripoll". Dins *Homenatge a Lluís Batlle i Prats*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXV,1, (1979-1980), p. 59-78.
- PONS, E., "La població mailhaciana establerta a l'Empordà. Noves aportacions", dins *Estat actual de la recerca arqueològica a l'itsme pirinenc*, 4t. *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, (1982), p. 181-194.
- PONS, E., *L'Empordà de l'edat del bronze a l'edat del ferro 1100-600 aC*, Girona, Sèrie Monogràfica 4, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, 1984.
- PONS, E.; PAUTREAU, J.-P., "La nécropole d'Anglès (la Selva, Girona, Espagne) et les relations atlantique-méditerranée à travers les Pyrénées, au début de l'âge du Fer", *Actes du XVIe colloque de l'AFEAF, Agen 1992, Aquitània*, 12, (1994), p. 353-375.
- PONS, E., "Les relacions atlànticomediterrànies per la via dels Pirineus durant els inicis de l'edat del ferro", *X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, (1995), p. 415-422.
- PONS, E., "L'última etapa de l'edat del Bronze a l'Empordà (850-700 aC): una relació del grup empordanès amb la població mailhaciana. Estat de la qüestió", *Actes del Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol /1. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXVI,1, (1996-1997), p. 235-253.
- PONS, E., *Pobles de muntanya, pobles d'aigua als Pirineus orientals (1100-650 aC). La necròpolis de Puig Alt Roses*, Roses, Ajuntament de Roses, Col·lecció Papers de Recerca, 5, 2000.
- PONS, E., "De l'edat del bronze a l'edat del ferro a Catalunya: desplaçaments, estades i canvi cultural", *Cota Zero* 18, (2003), p. 106-130.
- PONS, E., "Catalunya a la transició de l'edat del ferro. Zona de pas, època de trasbalsaments humans i canvi cultural". Dins *Món Ibèric als Països Catalans*, *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Homenatge a Josep Barberà i Farràs*, Puigcerdà, 2003, vol. I, (2005), p. 69-93.
- PONS, E., "El grup cultural empordanès de principis de l'edat del ferro (s.VII i VI aC)". Dins BELARTE, M.C.; SANMARTÍ, J. (eds.), *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental, Arqueomediterrània* 9, Universitat de Barcelona, (2006), p. 183-199.
- PONS, E., "Els orígens de l'estabilitat humana i de l'organització del territori empordanès", *Treballs en homenatge al Dr. Enric Mirambell i Belloc*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XLIX, (2008), p. 327-356.
- PONS, E. (*en premsa*), "Les necròpolis d'incineració al nord-est de Catalunya: noves dades i noves perspectives socials". Dins *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber* (segles IX-VI aC), Taula Rodona Internacional, MAC-Barcelona.

- PONS, E.; GRAELLS, R.; VALDEPÉREZ, M., “Fin de l'âge du Bronze et début de l'âge du Fer dans le nord-est de la péninsule Ibérique: nouvelles données et nouvelles approches (1100-550 aC)”. Dins *De l'âge du Bronze à l'âge du Fer en France et en Europe occidentale (Xe-VIIe siècle av.J.-C)*, Actes du XXXe colloque international de l'AFEAF, co-organisé avec l'APRAB, *Revue Archéologique de l'Est*, 27 supplément, Dijon, (2009), p. 541-556.
- PONS, E., GRAELLS, R., VALDEPÉREZ, M., “La formación de las sociedades protourbanas en el NE de la península ibérica a partir de los contextos funerarios (1100-550 ANE CAL.)”, *XV Congreso UISPP Lisboa 2006*; Bar International Series 2124, Oxford, (2010).
- ROUDIL, J.-L., *L'Age du Bronze en Languedoc Oriental*, París, Mémoires de la Société Préhistorique Française, T.10, éditions Klincksieck, 1972.
- RUIZ ZAPATERO, G., *Los campos de urnas del NE de la Península Ibérica*, Tesi Doctoral, Universidad Complutense de Madrid, 1985.
- RUIZ ZAPATERO, G., “El poblamiento del primer milenio A.C. en los Pirineos”. Dins BERTRANPETIT & VIVES (ed.), *Muntanyes i Població: el passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària, ...*, (1995), p. 85-106.
- RUIZ ZAPATERO, G., ROVIRA, J., “La producción, la circulación y el control del metal: del bronce medio a la edad del hierro en el NE de la península Ibérica”, *Gala 3-5*, Sant Feliu de Codines, (1994-1996), p. 33-47.
- SANTOS, M., “Fenicios y griegos en el extremo NE peninsular durante la época arcaica y los orígenes del enclave foceo de Emporion. Contactos en el extremo de la Oikouménē”, *Los griegos en Occidente y sus relaciones con los fenicios*, Eivissa, *XVII Jornadas de Arqueologia fenicio-púnica*, (2002), p. 87-132.
- SANTOS, M., “Un depósito metálico en el poblado del bronce final de Sant Martí d'Empúries”. Dins CELIS, J.; DELIBES DE CASTRO, G.; FERNÁNDEZ MANZANO, J.; GRAU, L. (eds), *El hallazgo leonés de Valdevimbre y los depósitos del bronce final atlántico en la península Ibérica*, Junta de Castilla y León, Museo de León, Estudios y catálogos 17, (2007), p. 299-312.
- TAFFANEI, O. et J., JANIN, Th., *La nécropole du Moulin à Mailhac*, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 2, Lattes, 1998.
- TARRADELL, M., *Les arrels de Catalunya*, Barcelona, Vicens Vives, 1962.
- TOLEDO, A., *La utilització de les coves des del Calcolític fins al Bronze Final al N.E. de Catalunya (2.200-650 aC)*, Tesi doctoral inèdita, 1990, Universitat Autònoma de Barcelona.
- TOLEDO, A.; PALOL, P., *La necròpolis d'incineració del bronze final transició a l'edat del ferro de Can Bech de Baix, Agullana (Alt Empordà, Girona). Els resultats de la campanya d'excavació de 1974*. Girona, Sèrie Monogràfica 24, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, 2006.
- VELAZA, J., “Lengua vs. Cultura material. El (viejo) problema de la lengua indígena de Catalunya”. Dins BELARTE, M.C.; SANMARTÍ, J. (eds.), *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental, ...*, (2006), p. 273-280.